

О. М. Андрієць, Херсонський державний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДИСКУРСНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

Андрієць О. М.

Психологічні основи дискурсного мовлення учнів старших класів гуманітарного профілю

У статті розкрито психологічні засади формування дискурсного мовлення учнів старших класів та їхньої фахової (гуманітарної) підготовки. Спираючись на концепції мовної освіти, Державний стандарт загальноосвітньої школи, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, авторкою з'ясовано поняття „мовна особистість”, указано на психологічні процеси (мислення, увага, пам'ять, сприймання та відтворення дискурсу, його розуміння), що впливають на розвиток навчальної й пізнавальної діяльності старшокласників. Активізації мовленнєвої діяльності сприяють їх види – читання текстів різних типів, слухання різностильового і різножанрового дискурсного мовлення учнів, говоріння, письмо, спрямованих на вирішення комунікативних завдань майбутнього гуманітарія.

Ключові слова: мовна особистість, дискурсне мовлення, мислення, увага, пам'ять, сприймання та відтворення дискурсу, розуміння, мовленнєва діяльність, види мовленнєвої діяльності.

Андреец Е. Н.

Психологические основы дискурсной речи учащихся старших классов гуманитарного профиля

В статье раскрыты психологические основы формирования дискурсивной речи учеников старших классов и их профессиональной (гуманитарной) подготовки. На основании концепций языкового образования, Государственный стандарт общеобразовательной школы, Общеєвропейские рекомендации с языкового образования, автором выяснено понятие „языковая личность”, указано на психологические процессы (мышление, внимание, память, восприятие и воссоздание дискурса, его понимания), которые влияют на развитие учебной и познавательной деятельности старшеклассников. Активизации речевой деятельности способствуют их виды – чтение текстов разных типов, слушания разностилевой и разножанровой дискурсивной речи учеников, говоря, письма, направленных на решение коммуникативных заданий будущего гуманитария.

Ключевые слова: языковая личность, дискурсивная речь, мышление, внимание, память, восприятие и воссоздание дискурса, понимание, речевая деятельность, виды речевой деятельности.

Останні зміни в сфері мовної освіти України зробили ще більш актуальними питання, пов'язані з розвитком мовлення (зокрема дискурсного) сучасного школяра. Визначена тема дослідження такої валентності, що об'єднала в собі кілька напрямів, над якими в різні роки працювали й працюють науковці. Так, висвітленню якостей мовлення присвятили низку своїх праць такі лінгвісти й лінгводидакти, як Н. Бабич, З. Бакум, Ф. Бацевич, М. Вашуленко, Б. Головін, О. Горошкіна, П. Дудик, С. Єрмоленко, С. Караман, Л. Мацько, М. Пентилюк, І. Хом'як та ін. Вивченням дискурсу як типу комунікативної діяльності в останнє десятиріччя активно займаються Ф. Бацевич, І. Борисова, В. Карасик, А. Нікітіна, О. Селіванова, К. Серажим, М. Пентилюк, І. Шевченко. Психологічні аспекти процесу формування мовленнєвої діяльності учнів розглядали психологи Б. Анан'єв, Б. Баєв, Д. Богоявленський, Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, І. Синиця та ін. Однак праць, у яких висвітлювалася б проблема психології дискурсного мовлення, ще обмаль.

Виходячи з цього **мета** нашої статті полягає в розкритті психологічних чинників розвитку дискурсного мовлення учнів старших класів гуманітарного профілю.

Для успішної роботи з навчальним дискурсом на уроках української мови в старшій школі ми спиралися на теоретичні і практичні положення відомих психологів і лінгводидактів про діяльнісний підхід у розвитку особистості (Л.Виготський (самосвідомість як основа розвитку особистості), Г. Костюк (діяльність – основа особистості), Б. Анан'єв (зв'язок особистості з природним середовищем), О. Леонт'єв (особистість, яка розвивається в творчості), С. Максименко, С. Рубінштейн (структура особистості); про особливості сприйняття дискурсу (тексту) (В. Асмус, П. М'ясоїд, О. Никифорова, Н. Пльонкін, І. Рубо, Ю. Сорокін) та його відтворення (Л. Добраєв, Т. Троніна);

про розвивальне навчання (І. Зимня, О. Єрмакова, Б. Степанишин); інтелектуальне виховання (Г. Ващенко, Ю. Гільбух); рівні розвитку старшокласників (В. Собкін); психологічні чинники цілеспрямування в навчальній діяльності (Б. Бадмаєв, Г. Балл, В. Давидов).

Психологічною основою дискурсного мовлення є розвиток мовної особистості учня, під яким, услід за авторами словника з української лінгводидактики, розуміємо такого носія мови, який добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття і відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку [14, с. 85]. Відтак мовна особистість – це індивід, виражений в мові і через мову, якому притаманні психологічний, етичний, соціальний та інші компоненти, що переломлюються через мову.

На думку Т. Донченко, мовна особистість виражає свідоме ставлення до мови, глибокі її знання, розвинене мовлення, а отже, і мислення, інтелект, емоційну сферу, емоційно-естетичне сприйняття мови й мовлення [3, с. 6 – 7].

Формування мовної особистості старшокласника тісно пов'язане зі знаннями теоретичного матеріалу та вміннями складати власні життєві плани, шукати засоби їх реалізації, виробляти патріотичні, морально-ціннісні, естетичні ідеали (що свідчить про зростання самосвідомості) у формуванні завдань зовнішньої діяльності (аналізу дискурсу). Набуття цих умінь тісно пов'язане з **мисленням**, що у психології являє собою “процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх історичних зв'язках і відношеннях” [7, с. 186].

Різноманітний і різностильовий дискурс є засобом усвідомлення та переосмислення учнями інформації. Наукові розвідки, публіцистика, навчальні матеріали, безпосередньо розвивають їх розумовий процес, контролюють й удосконалюють думки.

Мисленнєві операції, що здійснюються за допомогою мовлення, мови і мовних знаків, а також засобів абстрагування, узагальнення та ідеалізації, будуються шляхом зіставлення різних суджень (умовиводів). Кінцевою

формою цього процесу є судження, тобто висновок, який робить старшокласник у ході зіставлення, оперуючи наявними знаннями у певній галузі.

Більшість словників з психології свідчать, що генетично і за переважним використанням уможливлених чи практичних дій мислення поділяється на *конкретно-дійове* й *теоретичне*; за характером побудови мисленнєвих актів, формами їхнього здійснення та завданнями – на *образно-спрямоване* й *абстрактне*. С. Максименко виділяє такі різновиди мислення: за формою – наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (поняттєве); за характером розв'язуваних завдань – теоретичне, практичне; за мірою розгорнутості – *дискурсивне*, інтуїтивне; за мірою новизни та оригінальності – репродуктивне (відтворювальне), продуктивне (творче) [7, с. 182].

Як свідчить практика в учнів середніх класів більш розвинене мислення понятійне, образно-спрямоване або наочно-образне, старшокласникам притаманне абстрактне, що виявляється в самостійному розв'язанні проблемних завдань і ситуацій, засвоєнні нової інформації. Старшокласники здебільшого вже вміють узагальнювати програмовий матеріал, усвідомлюючи закони, відтворюючи правила, самостійно формулюючи висновки. Тому їм притаманні й різні рівні мислення – теоретичний і практичний, дивергентний, логічний. Вони (рівні) виявляються через різноманітні здібності й розумові вміння, зокрема аналіз наукового (науково-навчального, науково-популярного) дискурсу, порівняння та узагальнення отриманої інформації тощо.

Таким чином, на нашу думку, мислення – це психологічний процес опосередкованого й узагальненого відображення свідомістю людини предметів і явищ об'єктивної дійсності, своєрідна модель навчання і виховання творчої особистості, яка здатна мислити по-науковому, самостійно, критично, неординарно, бути активним співучасником пізнання, процесу пошуку і розв'язання екзистенційних завдань.

Мисленнєва діяльність особистості тісно пов'язана з психічними процесами. Для учнів гуманітарних класів старшої школи особливо важливі

такі психічні процеси, як увага, розуміння та запам'ятовування, сприймання відтворення почутого чи прочитаного.

Велике значення при вивченні усіх шкільних дисциплін належить **увазі**, під якою розуміємо „спрямованість свідомості на визначені об'єкти, які для особистості мають самостійну чи ситуативну значущість” [9, с. 122]. У психології це поняття розглядається як “особлива форма психічної діяльності, яка виявляється у спрямованості та зосередженості свідомості на значущих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях [7, с. 125]. Увага починає формуватися ще в молодшому шкільному віці, і є невід'ємною частиною психічних процесів, притаманних учням старших класів. Саме увага є тим основним чинником, завдяки якому старшокласники швидко опановують навчальним дискурсом, запам'ятовують теоретичні питання лекційних занять, сприймають чи дискутують з приводу почутого реферативного повідомлення тощо.

У старших класах під час роботи з дискурсом враховуються такі важливі риси уваги, як *концентрація* (від лат. *con* – об'єднання, спільність та *centrum* – середина) – здатність зосереджувати свідомість на певних об'єктах; здібність стримувати і гальмувати переживання, що не стосуються до об'єктів спостереження або обдумування); *інтенсивність* уваги – ясніше і чіткіше зосередження людини на властивостях понять, речей і явищ; *стійкість* уваги – здатність учня спрямовувати свої сили на навчання протягом довгого часу.

Увага існує не сама по собі, а виявляється в зв'язку з іншими психічними процесами – сприйманням й розумінням, мисленням, пам'яттю. Так, І.Зимня зазначає: „в основі сприймання ... лежить складна перцептивно-мисленнєво-мнемічна діяльність” [4, с. 48].

Сприймання та відтворення дискурсного мовлення – найважливіші етапи роботи в навчанні української мови. Значну роль у вирішенні цієї проблеми становлять дослідження Б. Бацевича, Л. Доблаєва, З. Львовської, С. Максименка, П. М'ясоїда, Н. Пльонкіна, І. Рубо, Ю. Сорокіна, Т. Троніної.

На думку Ф. Бацевича, сприймання чужого мовлення – різновид мовленнєвої діяльності людини, що полягає в удосконаленні смислу почутих (прочитаних) повідомлень, текстів, усвідомленні авторських текстових (дискурсивних) стратегій, інтенцій тощо [1, с. 97]. Т. Троніна вважає, що цей складний динамічний процес уключає активну мовленнєву діяльність: учень повинен прочитати текст підручника (послухати вчителя), відтворити прочитане (почуте), побудувати власне висловлювання на основі аналізу, узагальнення, порівняння вивченого теоретичного матеріалу [12, с. 146]. У процесі сприйняття старшокласник виявляє нове, значуще для нього, виділене ним на основі порівняння з фоновими знаннями.

Оскільки основне призначення навчальних текстів – служити джерелом знань, сприймання і відтворення дискурсного мовлення не можливе без **розуміння** (інтерпретації), метою якого є з'ясування ступеня точності й повноти усвідомлення учнями навчального матеріалу. На думку психологів (С. Гусев, Т. Дрідзе, В. Штофф, П.Якобсон), розуміння має різні рівні. Виділимо найсуттєвіші з них (рис. 1).

Розуміння – це складна аналітико-синтетична діяльність мозку, спрямована на розкриття внутрішньої сутності об'єктів, на усвідомлення зв'язків, відносин, залежностей, які в ній відображаються [7, с. 175]. Найбільш вагомим для нашого дослідження є лінгвістичне розуміння, що полягає у засвоєнні мовних значень. З'являється воно, коли старшокласник намагається розпізнавати (декодувати) лінгвістичні одиниці повідомлення (слова-терміни, синтаксичну конструкцію, частину тексту), визначити їх особливості. Розуміння дискурсного мовлення зводиться до того, щоб за словами, фразами чужого висловлювання в реципієнта з'явилися відповідні уявлення предметів чи явищ, установлювались зв'язки нового з уже знайомим і зрозумілим.

Один з феноменів розумової діяльності людини є **пам'ять**. Вона відіграє важливу роль у вивченні української мови, особливо в учнів спеціальних гуманітарних класів, які повинні точно фіксувати в мозку наукову

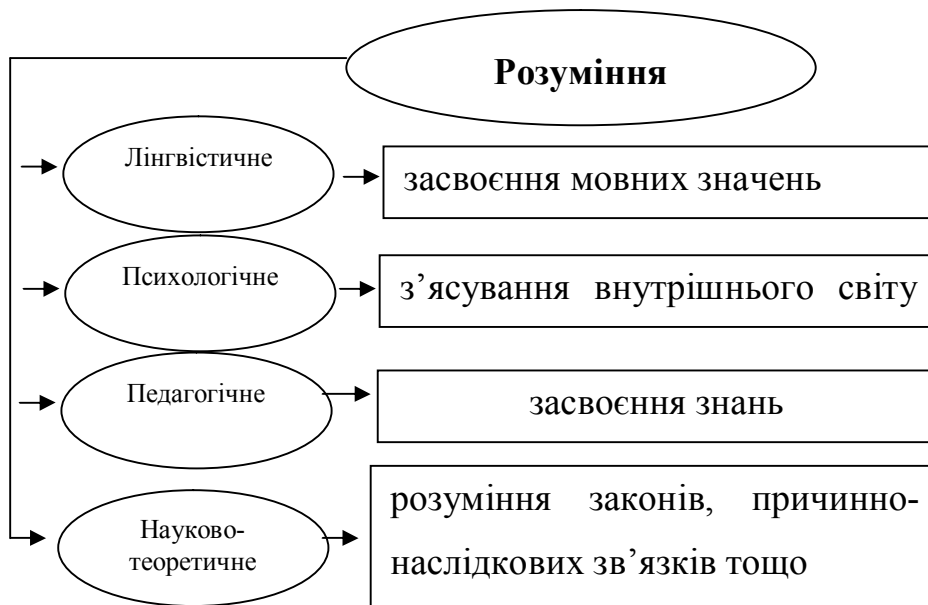

Рис. 1. Рівні розуміння

термінологію, теоретичні знання, що необхідно буде відтворювати у навчальних закладах вищого рівня. Психологи І. Зимня, П. Зінченко, З. Істоміна, В. Ляудис, Г. Середа, А. Смирнов звертали увагу на різні види пам'яті, зокрема, мимовільну й довільну; залежно від того, що запам'ятовується й відтворюється (рухи, уявлення, думки, почуття) – моторну (рухову), образну, словесно-логічну та емоційну. Цікавим для нашого дослідження є те, що в роботі з дискурсом старшокласник повинен спиратися на ті елементи (запам'ятовування, відтворення, зберігання, забування), за яких кожен з них є найпродуктивнішим. При цьому треба враховувати також різні види відчуття: зорові, слухові, рухомоторні.

За тривалістю в часі розрізняють короткочасну й довгочасну (За М. Жинкіним, який уперше ввів це поняття, – довготривалу) пам'ять. Учителі старшої школи сприяють формуванню в учнів довготривалої пам'яті. Для досягнення цієї мети існує багато засобів її тренування: розподіл повторень, чергування запам'ятовування з пригадуванням, урізноманітнення тренувальних навантажень, розв'язування мнемонічних та інтелектуальних задач тощо.

Пам'ять є основою розумової діяльності кожної людини, що в свою чергу тісно поєднується з мовленнєвою діяльністю.

Кінець ХХ початок ХХІ ст. ознаменувався посиленням інтересу вчених-психологів та психолінгводидактів до дискурсу як продукту мовленнєвої діяльності. Цьому присвячено низку праць Б. Бодмаєва, Л. Виготського, М. Жинкіна, І. Гальперина, О. Леонтєва, І. Зимньої, С. Карамана, В. Мельничайка, М. Пентилюк, С. Рубінштейна.

На думку М. Пентилюк, **мовленнєва діяльність** – це сукупність психофізіологічних дій людини, спрямованих на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній та писемній формах [11, с. 52]. Наслідком мовленнєвої діяльності є текст (висловлювання). У теорії тексту це поняття порушує такі проблеми, як породження тексту, його структура та будова тощо.

Услід за Л. Виготським та О. Леонтєвим автори посібника “Культура речи педагога” вважають, що мовленнєва діяльність складається з послідовних етапів: орієнтації (припускає усвідомлення, конкретизацію задуму, мети мовленнєвої діяльності); планування (осмислення й формулювання вузлових питань, виділення порядку їх дослідження; реалізації (продукування дискурсу); контролю (корекція задуму під час створення усного висловлювання або вдосконалення написаного) [6, с. 16]. Дискурс, як правило, відображає всі етапи мовленнєвої діяльності.

Загальновідомо, що дискурс не тільки сприймається, але й відтворюється, що здійснюється за допомогою видів мовленнєвої діяльності: слухання, читання (рецептивні), говоріння, письма (продуктивні).

У методиці роботи з дискурсним мовленням у старших класах чільне місце займає **слухання** (аудіювання). Цей рецептивний вид мовленнєвої діяльності спрямований на смислове сприймання висловлювання, що звучить [10, с. 217].

Ф. Бацевич розрізняє чотири типи слухання: 1) заради задоволення; 2) уважне та вдумливе; 3) критичне; 4) емпатичне [1, с. 102-103]. Нашому дослідженню найбільше імпонує другий тип слухання, оскільки уважне і вдумливе сприймання лекцій, новин по радіо, інструкцій з певних проблем є,

певною мірою, навчальним матеріалом для старшокласників, в основі якого лежать слухові сприйняття мовлення, розуміння, зіставлення, запам'ятовування. Роль слухання на уроках української мови учнів гуманітарних класів полягає у формуванні та вдосконаленні навичок сприймати і розпізнавати звукову форму мовлення, розпізнавати граматичні особливості дискурсу на рівні морфології та синтаксису.

До рецептивних видів мовленнєвої діяльності, що відіграє особливо важливу роль у навчанні української мови учнів гуманітарних класів старшої школи, належить **читання**. Воно полягає в декодуванні графічних символів, тобто перекладі буквеного коду в мислительні образи, який реалізується в зовнішньому або внутрішньому мовленні [13, с. 132]. Услід за О.Гойхманом і Т.Надеїною, основною метою навчання ми вважаємо отримання потрібної інформації, виокремлення її основних і другорядних положень [2, с. 59]. При цьому робота з дискурсом, за словником з української лінгводидактики, матиме різні цілі:

- отримати загальне уявлення про зміст книги (статті);
- отримати загальне коло питань, висвітлених у тексті, шляхи їх розв'язання;
- максимально повно зрозуміти наявну в тексті інформацію.

Письмо – один з найскладніших видів мовленнєвої діяльності. В українській лінгвістиці це поняття означає “систему графічних знаків для закріплення усної мови на письмі (письмо звукове, ідеографічне, ієрогліфічне, консонантне, піктографічне, силабічне, складове)” [14, с. 125]. Методика викладання мови тлумачить письмо, пов'язуючи його з писемним мовленням як “специфічний код мовленнєвої діяльності, кодування інформації з урахуванням графічного способу зв'язку” [5, с. 188]. М. Пентиліук розглядає писемне мовлення як самостійну цілісну цілеспрямовану мовленнєву структуру, що забезпечує спілкування за допомогою тексту. Крім того, вчена вважає, що писемне мовлення орієнтоване на зорове багаторазове сприймання, тому

написане можна осмислювати, розуміти, перечитувати по декілька разів той чи той уривок говоріння [8, с. 21].

До продуктивних видів мовленнєвої діяльності відноситься **говоріння** (вид мовленнєвої діяльності з використанням вокального каналу комунікації, який полягає у створенні повідомлень (мовленнєвих актів), скерованих адресатові [1, с. 321]). Спрямоване до однієї або кількох осіб, говоріння може існувати в діалогічній та монологічній формі усного спілкування. Цьому питанню присвячено праці психологів Л. Виготського, М. Жинкіна, О. Леонтєва, О. Лурія та учених-лінгводидактів М. Бахтіна, О. Біляєва, М. Вашуленка, Т. Ладиженської, В. Мельничайка, М. Пентилюк, М. Стельмаховича та ін. На думку дослідників, результатом говоріння є усне висловлювання, яке, в свою чергу, передбачає ситуацію, певну мету, мотив, в основі якого завжди лежить потреба, внутрішній план висловлювання, відбір слів, їх розташування та маркування.

Отже, основою монологічного й діалогічного спілкування, як правило, є процеси породження і сприйняття дискурсу, результатом якого виступає текст. При цьому важливу роль виконують різні види мовленнєвої діяльності: слухання, читання, говоріння і письмо.

Проаналізувавши наукові праці відомих психологів та лінгводидактів, ми виявили, що формування особистості в процесі мовленнєвої діяльності залежить від багатьох чинників, зокрема рівня знань, розвитку мислення, пам'яті, розуміння, умінь сприймати, відтворювати, слухати, читати та ін. Саме ці психологічні процеси допомагають учням старших класів оволодівати науковими знаннями й використовувати їх з урахуванням змісту мовлення та ситуації спілкування.

Література

1. **Бацевич Ф. С.** Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.

2. **Гойхман О. Я.** Основы речевой коммуникации / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – М. : ИНФРА – М, 1997. – 272 с.
3. **Донченко Т. К.** Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови. – К.: Фондація ім.О.Ольжича, 1995. – 251 с.
4. **Зимняя И. А.** Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Знание, 1978. – 185 с.
5. **Караман С. О.** Методика навчання української мови в гімназії: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
6. **Культура** речи педагога: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Н.Д.Десяева, Т.А.Лебедева, Л.К.Ассуирова. – М.: Издательский центр „Академия”, 2003. – 192 с.
7. **Максименко С. Д.** Загальна психологія: Навчальний посібник. – Видання друге, перероблене та доповнене. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
8. **Методика** навчання української мови в середніх освітніх закладах / За ред. М.І.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.
9. **Наумчук М. М., Лупшинська Л. П.** Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Астон, 2003. – 132 с.
10. **Педагогическое** речеведение. Словарь-справочник. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. Т.А.Ладыженской и А.К.Михальской; сост. А.А.Князьков. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
11. **Практикум** з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах : модульний курс : Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / Кол. авторів за ред. М.І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2011. – 366 с.
12. **Работа** над умениями и навыками по русскому языку в 4-8 классах: Кн. для учителя: Из опыта работы / Сост. И.В.Галлингер, С.И.Львова. – М.: Просвещение, 1988. – 159 с.

13. **Словник-довідник** з української лінгводидактики: Навчальний посібник / Кол. авторів за ред. М.Пентиліук. – Ленвіт, 2003. – 149 с.

14. **Українська мова**. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.

Andriyets E. N.

Psychological bases of discoursny speech of studying senior classes of a humanitarian profile

The article focuses on the problem of discourse speech of senior pupils at humanitarian classes. The author of the article reveals psychological factors of learning discourse by senior pupils and the development of their professional training. Based on the concepts of linguistic education, State standard of secondary school, All-European recommendations of linguistic education the author cleared up the notions of *linguistic personality*. She pointed to psychological processes (thinking, attention, memory, perception and reproduction of discourse, its understanding), which had an influence on the development of educational and cognitive activity of senior students.

Reading the texts of different types, listening to the discourse speech of pupils, speaking and writing, directed to the solution of communicative tasks of future humanitarian help to intensification of speech activity. It also helps to active speech interaction between the objects of education of the Ukrainian language; rising of the effectiveness of forming communicative competence process of senior pupils. Besides, using discourse as means of education stimulates pupils to self-expression and self-completion in the process of speech communication.

Key words: lingual personality, discourse skill, way of thinking, attention, memory, discourse perception and reproduction, understanding, lingual activity, kinds of lingual activity

Відомості про автора

Андрієць Олена Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мовознавства Херсонського державного університету. Основні наукові інтереси зосереджені навколо проблематики формування дискурсного мовлення учнів старших класів та їхньої фахової (гуманітарної) підготовки.

Стаття надійшла до редакції 28.11.12

Прийнято до друку 26.04.13